

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43
Nisan 2016 April 2016
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

OSMANLI MİNYATÜR SANATINDAN BİR CEHENNEM ÖRNEĞİ: AHVAL-İ KIYAMET’TE YER
ALAN EJDERHA ŞEKLİNDEKİ CEHENNEM
AN EXAMPLE OF HELL FROM THE OTTOMAN MINIATURE ART: DRAGON-SHAPED HELL IN
AHVÂL-I QIYÂMEH

Mürüvet HARMAN*

Öz

Ahval-i Kıyamet hem İslam hem de Osmanlı minyatür sanatı içinde önemli bir yere sahiptir. Devrinin dini halk inançlarını yansıtan bu eser, genel olarak kıyamet alametleri ve kıyamet sonrası hayatı konu almaktadır. Eserin çeşitli tarihlere ait nüshalarında işlenen konular ile ilişkili minyatürler bulunmaktadır. Bunlar içinde özellikle cehennem ile ilgili olanlar çeşitliliği ile ön plana çıkmaktadır. Bu minyatürler genellikle İslam inancında ve literatüründeki koyu renkte, içerisinde ateşlerin, akrep, yılanların, *Mâlik* ve *zebânî*lerin olduğu cehennemi yansıtmaktadır. Eser bu yönü ile zengin cehennem görüntüleri sunmaktadır. Fakat eserin Berlin Staatsbibliothek’te yer alan bir nüshasında farklı bir cehennem örneği ile karşılaşmaktayız. Söz konusu bu nüshada cehennem ateşler saçan, zincirlerle bağlı bir ejderha şeklinde verilmiştir. Diğer örnekler ile kıyaslandığında bu tasvir hem konusu hem de ikonografisi ile dikkat çekmektedir. Bu çalışma ejderha şeklindeki bu cehennem tasvirine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ahval-i Kıyamet*, Cehennem, Ejderha, Minyatür.

Abstract

Ahvâl-i Qiyâme has an important place in both the Islamic and Ottoman miniature art. This work generally reflects the beliefs of religious people of his age and apocalyptic portents are the subject of post apocalyptic life. Thete is the work associated with the processing of miniature copies of various topics in history. Among these especially the ones related to hell had come fore for their variety. These miniatures reflect in the dark fire, scorpions, snakes, *Malik* and *zebani* (demons) of hell in the Islamic faith and literature. Trace offers on a wide view of hell with this adpect .But we are faced with a different example of hell on a copy of the work locsted in Berlin Staatsbibliothek. In the copy we mentioned the hell is given as a chained and fire-breathing dragon. Compared to other examples that depict both the subject as well as draw attention to the iconography. This study is focused on what is depicted in this hell-shaped dragon.

Keywords: *Ahvâl-i Qiyâme*, Hell, Dragon, Miniature.

Giriş

Kur’an’da ve bazı hadis kitaplarında detaylı olarak tasvir edilen cehennem ve azapları İslam minyatür sanatında da kendine yer bulmuştur.¹ Cennetin aksine bütün İslam sanat dallarında izine rastlanmayan cehennem daha çok yazma eserlerde yer almakta olup, bunlar da İslam minyatür sanatında erken devirlerden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Cehennem, özellikle ölümden sonraki yaşam, peygamberlerin göksel yolculukları, kıyamet (kıyamet alametleri, son yargı günü) konuları kapsamında görselleştirilmiştir. Söz konusu bu tasvirlerde cehennem; garip görünümlü *Mâlik* ve *zeb nilerin* işkence ettiği cehennemliklerle dolu, içerisinde zakkum ağacı, akrep ve yılanların yer aldığı karanlık bir mekân şeklinde betimlenmiş veya sadece ateşlerle şematize edilmiştir.²

* Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, harmanmuruve@gmail.com

¹ İslam’da cehennem inancı ile ilgili bilgiler için bkz.: Ergün Cemal (2006). *Kuran’ın Cennet ve Cehennem Anlayışlarının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 73-97, İbn Ebi’ d-Dünya, (2006). *Hadislerde Cehennem*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, Nerina Rustomji, (2009). *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, New York: Columbia University Press, Subhi Salih, (1987). *Ayet ve Hadislerle Cennet-Cehennem Ölümden Sonra Diriliş*, Çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayihan Yayınları, Topaloğlu Bekir (1993), “Cehennem”, TDVİA, Cilt 7, s. 227-233.

² İslam minyatür sanatında yer alan cehennem betimlemeleri ve yer aldıkları yazma eserler için bkz.: And Metin (2014). *Osmanlı Tasvir Sanatları 1 Minyatür*, İstanbul: YKY, İnal Güner (1995). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Séguy Marie-Rose (1977). *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*, New York: George Braziller, Milstein Rachel Karin Rührdanz, Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazda Publishers, Yaman Bahattin (2007). “Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, s. 218-219, Bağcı Serpil- M.Farhad (2009). *Falnama The Book of Omens*, Washington: Smithsonian Institution, Yaman Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru’l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, And Metin (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, İstanbul: YKY, Akar Zuhul (2002), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Milstein Rachel (1990), *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, California: Mazda Publishers, Harman Mürüvet (2012), *Başlangıcından 17. Yüzyıla Kadar İslam Minyatür Sanatında Bazı Cehennem Tasvirlerinin İkonografisi*, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, s. 173-195, Nerina Rustomji, (2009). *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, New York: Columbia University Press.

Osmanlı minyatür sanatının özellikle klasik devri veya altın çağı denilen 16-17. yüzyıllarda genellikle birbirinin benzeri cehennem tasvirleri ile karşılaşmaktayız. Daha çok kıyamet, ahiret yaşamı ve peygamberlerin hayatları bağlamında üretilen yazma eserlerin bir bölümünde yer alan örnekler de İslam minyatür sanatı ile benzerlik arz etmektedir.³ 18. yüzyıla kadar izlerini sürebildiğimiz bu tasvirler içerisinde yer alan ender bir örnekte ise farklı bir cehennem betimlemesi karşımıza çıkmaktadır. *Ahval-i Kıyamet* adlı eserin 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başına tarihlenen bir nüshasında cehennem, ağzından ateşler çıkaran ejderha olarak tasvir edilmiştir. Söz konusu bu örneği detaylı bir biçimde incelemeden önce eser ve üretildiği dönem hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

1. *Ahval-i Kıyamet* Yazması ve Üretildiği Dönem

Kıyametin halleri, kıyametin durumları anlamına gelen *Ahval-i Kıyamet*, 13. veya 14. yüzyılda manzum şeklinde kaleme alınmıştır. Yazarı konusunda görüş ayrılıkları bulunan eser, yalın Anadolu Türkçesine sahip olup, 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında mensur hale getirilmiş ve bu nüshalara minyatürler eklenmiştir (Dilçin, 1978: 49, Yıldız, 2002: 4, 9). Eserin biri 1615, diğeri tarihsiz tasvirli iki nüshası mevcuttur (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 139, Berlin Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct. 1596) (Mahir, 2005: 70-71, Yaman, 2007: 220). Kıyamet alametlerini, kıyameti ve ahiret yaşamını konu alan eserin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasında 17 ve Berlin Staatsbibliothek'dekinde ise 22 minyatür vardır. Bu iki eserin dışında yaprak şeklinde Philadelphia Free Library'de 4 ve özel bir koleksiyon olan Keir Collection'da 13 minyatür bulunmaktadır (Milsein, 1990: 95-96, Mahir, 2005: 102, Yaman, 2007: 221).

Söz konusu bu eserin üretildiği dönem Osmanlı sarayında özellikle cifr, kıyamet ve ahiret ile ilgili eserlere yoğun ilginin yaşandığı 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başıdır. Aslında bu döneme bakıldığında, *Şehname-i Selim Han*, *Hünernâme*, *Zübdetü't-Tevârih* gibi büyük ve yeni projelerin Osmanlı minyatür sanatına damgasını vurduğu görülmektedir (Yaman, 2002: 62). Fakat bu dönemde kıyamet beklentisinin en üst düzeyde olması nedeniyle bu beklentiye yönelik eserler de kaleme alınmıştır. Çünkü Hz. Muhammed'e atfedilen bir rivayette, dünyanın yaratılışı ve yok oluşu arasında yedi bin yıl olduğu ve onun son bininci yılda gönderildiği bilgileri, İslam dünyasında kıyametin Hicri 1000. yılda (1591/1592) kopacağı şeklinde yorumlanmış ve Osmanlı dünyasında da bu beklenti oluşmuştur. 1589'da çıkan yeniçeri ayaklanması, İstanbul'u saran veba salgınları (1590), iki büyük yangın gibi acı olaylar kıyamet beklentisini güçlendirmiştir (Mahir, 2005: 102, Bağcı, vd., 2006: 196, Yaman, 2007: 218-219). Hatta saltanat yılları bu döneme rastlayan III. Murad, kıyamet kaygısıyla Hicri 1000. yıldan önce tüm eyaletlerde yaşanan olayların kayda alınması gibi çeşitli önlemlere başvurmuştur (Yaman, 2002: 21, Yaman, 2007: 218-219). Fakat beklenen olmamış kıyamet kopmamıştır. Kıyamet beklentisi sonrası ise, I. Ahmed (saltanatı 1603-1617) gibi bazı fanatik kişiliğe sahip padişahların etkisiyle halk inançları ile ilgili eserlerin resimlenmesine ilgi duyulmuş ve bunların üretilmesine devam edilmiştir (Tanındı, 1984: 13). Örneğin İslam ve Osmanlı dünyasında kıyamet ve alametlerinin bütün olarak resmedildiği tek örnek olması bakımından önemli⁴ olan Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bistâmi'nin (ö. 1454) yazdığı *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Sirri'l-İsmi'i-A'zam* adlı eseri de bu dönemde Türkçeye çevrilmiş ve ilerleyen dönemlerde üretimine devam edilmiştir.⁵ Aynı dönemde üretilen benzer konulu bir diğer eser ise *Falname*'dir. Basit olarak yazı ve resim üzerinden gelecek üzerine tahminlerin yapıldığı, içerisinde peygamberlerin hayatı, burç ve gök cisimleri, tarihi ve efsanevi kişilerin öyküleri, kıyamet ve ahiret yaşantısı gibi konuların yer aldığı bu eser; 1540'lardan 17. yüzyılın ilk yarısına kadar süren uzun bir dönemde Safevî ve Osmanlı'nın fal üzerine görsel dünyasını yansıtmayı,

³ Osmanlı Minyatür sanatında yer alan cehennem tasvirleri ve içinde yer aldıkları yazma eserler için bkz.: And Metin (2014). *Osmanlı Tasvir Sanatları 1 Minyatür*, İstanbul: YKY, Yaman Bahattin (2007). "Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 2, s. 218-219, Yaman Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru'l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Milstein Rachel (1990), *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, California: Mazda Publishers, Harman Mürüvet (2012), Başlangıcından 17. Yüzyıla Kadar İslam Minyatür Sanatında Bazı Cehennem Tasvirlerinin İkonografisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, s. 173-195,

⁴ Minyatürlü bu nüshaların dışında İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde B. 1739 ve B. 374 numaralarla kayıtlı iki adet minyatürsüz nüsha daha yer almaktadır (Yaman Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru'l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5, Aksu Hüsamettin (2001). *Tercüme-i Cifr (Cefr) el- Câmi' Tasvirleri, Yıldız Demiriz'e Armağan*, Haz. M. Baha Tanman, Uşun Tükel, İstanbul: Simurg Yayınları, s. 19).

⁵ *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Sirri'l-İsmi'i-A'zam* adlı eser III. Mehmed'in (saltanatı 1595-1603) emriyle, Şerif bin Muhammed bin Burhan tarafından 1597-1598 yıllarında Türkçeye *Tercüme-i Cifru'l-Câmi* olarak çevrilmiştir. Yine eserin I. Ahmed ve I. Mahmud (saltanatı 1730-1754) dönemlerinde birer nüshası daha yapılmıştır (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, TY 6624, Dublin Chester Beatty Library, No:444). Bunlardan İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi (elli minyatür) ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (elli sekiz minyatür) yer alan iki nüshası III. Mehmed devrine, Chester Beatty Kütüphanesi'nde (elli üç minyatür) bulunan ve "*ed-Dürrü'l-Munazzam fî Sirri'l-İsmi'i-A'zam*" adı ile bilinen nüshası ise 1747 yılına tarihlenmektedir (Mahir Banu (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul: Kocabalı Yayınevi, s. 65, 101, Yaman Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri: Tercüme-i Cifru'l-Câmi ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 2-3). Fakat bazı araştırmacılar eserin Şemseddin Muhammed b. Sâlim el-Hallâl'a (ö. 1335'ten sonra) ait *Kitâbü'l-Cefri'l-Kebir* adlı eserden Türkçeye çevrildiğini ileri sürmüşlerdir (Aksu Hüsamettin (2001). *Tercüme-i Cifr (Cefr) el- Câmi' Tasvirleri, Yıldız Demiriz'e Armağan*, Haz. M. Baha Tanman, Uşun Tükel, İstanbul: Simurg Yayınları, s. 19).

peygamber öyküleri, cennet, cehennem, kıyamet alametleri, gökcisimleri, on iki imam ve diğer dini kişilerle ilgili tasvirleri barındırması bakımından önem arz etmektedir.⁶

Tercüme-i Cifru'l-Câmi ile aynı üslup özelliklerini gösteren *Ahval-i Kıyamet* (Bağcı, vd., 2006: 200), kıyamet alametleri ve kıyamet sonrası şeklinde iki ana başlık altında özetlense de, aslında 36 başlık altında toplanabilir (Yıldız, 2002: 11-12, Yaman, 2007: 219-221). Bütün eser boyunca kıyametin nasıl gerçekleşeceği, kıyamet sonrası hesapların nasıl görüleceği gibi konuların dışında cennet ve cehennemin de özelliklerine değinilmiştir (Yaman, 2002).

2.Ahval-i Kıyamet'te Cehennem Anlatısı ve Tasvirleri

Daha çok eserin son bölümünde cennet ile birlikte ele alınmış olan ve *tamu* olarak nitelenen cehennem İslam inancına uygun bir biçimde yerin yedi kat altında, her biri ayrı bir kapıya ve bekçiye sahip yedi derece veya bölümden oluşan, yılan, akrep ve çeşitli azaplarla dolu, *Mâlik* ve *zebânî*lerin yer aldığı bir mekân olarak tarif edilmiştir (Dilçin, 1978: 63-66, Yıldız, 2002: 177-195). Yine mensur eserde cehennem; dört ayaklı (her ayağının arası 500 yıl mesafede), bin başlı (her başında yüz bin zincir, her zincirde yüz bin halka vardır), her başında bin yüz, her yüzünde bin ağız, her ağzında iki yüz dudak (alt ve üst dudak arası 500 yıl mesafe), her ağzın yüz bin diş (her biri Uhud Dağı büyüklüğünde) olan bir canavara benzetilmiştir (Yıldız, 2002: 177-178). Eserde cehenneme girecekler, bunların günahları, hangi cehennem katına atılacakları, bunlara yapılacak işkenceler ve işkenceciler detaylı bir biçimde ele alınmıştır (Yıldız, 2002: 177-195).

Cehennemle ilgili oldukça fazla bilgi bulunan bu eserin çeşitli nüshalarında yer alan konu ile ilgili minyatürlerde de aynı zenginliği yansıtmaktadır. Söz konusu minyatürlerde cehennem; genellikle koyu renkte, içerisinde ateşlerin, akrep, yılan gibi hayvanların, işkence eden *zebânî*lerin olduğu bir yer olarak genel şemaya uygun biçimde ele alınmıştır. İslam minyatür sanatında yer alan cehennem betimlemeleri ile benzer özellikler gösteren bu tasvirlerin bazılarında *Celib* ve *Belib*⁷ adlı canavarlar ile ejderha figürleri boyutları ile vurgulanmıştır. Tasvirlerde *Celib* ve *Belib* canavarları dışında başlı başına aslan ve kurtta? günahkârlara işkence etmektedir (yiyerek ve parçalayarak). Yine bunların dışında eserdeki tanımlamaya uygun olarak daha çok kedi⁸ suretine sahip farklı *zebânî*ler de, topuzlarla (ateş ya da demir şeklinde) veya farklı aletlerle işkencelerini yapmaktadırlar (Resim 1).⁹

⁶ Çeşitlilik arz eden fal kitapları, Hz. Ali, İmam Caferü's Sadık ve Şeyh Muhyiddin Arabi gibi dini kişilerle ilişkilendirilmiş ve bu kitaplara kutsallık atfedilmiştir. Fal kitapları ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Sezer Sennur (1998). *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 15. Geleceğin okunması için kullanılan diğer kitapların yanında resimli olarak üretilen *Falname*'lerden ilki Sultan Şah Tahmasb (saltanatı 1524-76) devrinde yapılmıştır. Bugün bu eserin sayfaları çeşitli yerlere dağılmış durumdadır ve *Şah Tahmasb Falnamesi* veya *Falname* olarak adlandırılmaktadır. 1550-1560'lı yıllarda Tebriz veya Kazvin'de üretilmiş olan bu eserin, İmam Caferü's Sadık'a atfedilen *Falname*'den kopyalandığı düşünülmektedir. Eserde yer alan Aka Mirak ile Abd el Aziz'e ait minyatürlerin çoğu günümüze dağınık halde ulaştığı için bu eser, "Dağınık Falnâme" olarak da bilinmektedir. Aynı adlı eser; Osmanlı'da 16. yüzyılın son çeyreği ya da 17. yüzyılın başında kopya edilmiştir. Bugün bu nüshalardan iki tanesi Topkapı Sarayı'nda (*Topkapı İran Falnamesi*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1702, *I. Ahmed Falnamesi*, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H.1703) yer almaktadır. Bunlardan biri, 1614-1616 yılları arasında Vezir Kalender Paşa tarafından I. Ahmed (saltanatı 1603-1617) için yaptırılmıştır. Eserin 1575-85 veya 1600'de bir kopyası daha yapılmıştır ve bugün bu nüsha *Dresden Falnamesi* olarak anılır (E 445). Safevî ve Osmanlı minyatür üsluplarına sahip bu eserlerden Osmanlı Türkçesi ile yazılan *I. Ahmed Falnamesi* dışında kalanlar, Farsça'dır. Detaylı bilgi için; Akar Zuhul (2002), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 20, 32, 176, Bağcı Serpil-M.Farhad (2009). *Falnama The Book of Omens*, Washington: Smithsonian Institution, s. 28, Milstein Rachel Karin Rührdanz, Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazda Publishers, s. 67. Bugün bilinen bu eserlerin dışında farklı müzelerde yer alan *Falname*'lerde mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz.: Milstein Rachel Karin Rührdanz, Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazda Publishers, s. 69, Mahir Banu (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 103.

⁷ Eserin yazılı metninde 500 yıllık yol mesafesindeki bu canavarlar, aslan suretli erkek (*Celib*) ve kurt suretli dişi (*Belib*) şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca bu iki canavar her gün çiftleşmekte ve bu çiftleşme sonucu *Celib*'in kuyruğunda yılanlar cehenneme dökülmektedir (Yıldız Osman (2002). *Orta Osmanlıca Dönemine Ait Bir Dil Yadiğarı Ahval-i Kıyamet, Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler*, İstanbul: Şule Yayınları, s. 190). Bilindiği gibi aslan ve köpek İslam öncesi dönemlerde uğursuz sayılan hayvanlardandır ve bu özellikleri ile bazı hadis kitaplarında yer almıştır (Çelik Ali (1995). *İslamın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, İstanbul: Beyan Yayınları, s. 151).

⁸ *Ahval-i Kıyamet* yazmasında *Mâlik*'in hizmetindeki *zebânî*ler; kapkara tenli, kedi gözlü ve ağız ve burunlarından ateşler çıkaran yaratıklar olarak tasvir edilmiştir (Yıldız Osman (2002). *Orta Osmanlıca Dönemine Ait Bir Dil Yadiğarı Ahval-i Kıyamet, Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler*, İstanbul: Şule Yayınları, s. 190).

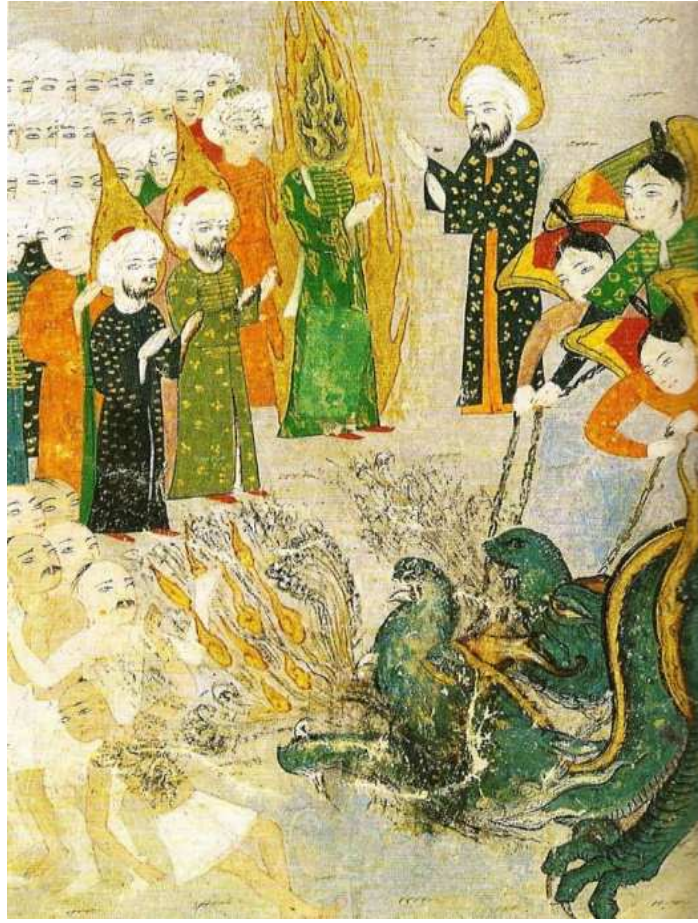
⁹ 13. yüzyıla ait yazmada bu işkenceler ve bunları çekenler dokuz ayrı gruba ayrılmıştır. Her grup farklı günahlarından ötürü farklı işkenceler görmektedir. Dilçin Cem (1978). XIII.Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: *Ahval-i Kıyamet*", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 63-66.

Resim 1: Cehennem, *Ahval-i Kiyamet*, 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı, SK Hafid Efendi 139.

3. *Ahval-i Kiyamet* Yazmasında Yer Alan Ejderha Şeklindeki Cehennem Tasviri

Bütün bu örnekler rağmen eserin Berlin Staatsbibliothek'te Or. Oct. 1596 kodlu nüshasında yer alan cehennem tasvirinde bu genel betimleme anlayışının dışına çıkmıştır. "Hz. Muhammed'in Cehennemi Ziyareti" (And, 2007: 260) olarak adlandırılan tasvirde meleklerin zincirlerinden tuttuğu, ağzından günahkârlara veya yargılanacak olanlara ateşler saçan ejderha şeklinde sunulmuş bir cehennem ile karşılaşmaktayız (Resim 2). Fakat bu örnek hem konusu hem de ejderha şeklinde sunulmuş ender bir cehennem tasviri oluşu bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu örneği incelediğimizde kompozisyonun üst kısmına Hz. Muhammed ve diğer peygamberler yerleştirilmiştir. Kalabalık figürlerden oluşan topluluğun önünde yüzü tamamen kapalı Hz. Muhammed ve iki yanında ise biri ona dönük olmak üzere nurdan haleli üç figür daha yer almaktadır. Bu figürlerin eser içinde geçen ve kıyamet günü Hz. Muhammed ile birlikte cehennemi gören peygamberler oldukları söylenebilir (Yıldız, 2002: 178). Fakat hangi peygamberler oldukları belirgin olmayan atribülerinden dolayı net değildir. Tasvirin altında ise ağzından günahkârlara ateşler saçan ejderha ile onu boynunda yer alan zincirler ile zapt etmeye çalışan melekler yer almaktadır. Kısacası eserdeki anlatıya uygun olarak cehennemin azapları ile bunlara şahit olan peygamberler ile ümmetlerinin şefaet dileme anları verilmiştir (üstte yer alan bütün figürlerin elleri dua eder biçimde havaya doğru kalkmış ve açıktır).

Resim 2: Hz. Muhammed'in Cehennemi Ziyareti, *Ahval-i Kiyamet*, 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı, Berlin Staatsbibliothek, Or. Oct. 1596.

Cehennemin bir ejderha olarak sunulması eserde yer alan cehennem anlatıları ve İslam inancı ile birebir örtüşmemektedir. Fakat hem eser içinde hem de İslam'daki bazı inançlardan dolayı cehennemin bu şekilde yapıldığı söylenebilir. Öncelikle tasvirin yer aldığı eser içerisinde cehennem ile ejderha arasında bir ilişki kurulmamış ya da cehennem ejderhaya benzetilmemiştir. Fakat cehennem tariflerinin bir bölümünde, kıyamet günü arşın sol yanına getirilecek cehennem; dört ayaklı, bin başlı, her bir başında bin yüzü, her bir yüzünde bin ağzı, her ağzında iki yüz bin dudak, her bir dudakında yüz bin dişi olan, her bir başında yüz bin zincir olan ve melekler tarafından zapt edilen bir yaratık-hayvan olarak nitelenmiştir (Yıldız, 2002: 177-178). Yine İslam inancında cehennemin yapısına dair hadis literatüründe yer alan bazı rivayetler tartışmalıdır. Özellikle Kur'an'da yer alan "... o gün cehennem ortaya çıktı mı, insan öğüt alır..." (al-Facr 89: 23) ifadelerinden dolayı bazı İslam düşünürleri kıyamet günü cehennemin 70.000 melek tarafından 70.000 yularından çekilerek getirileceğini (arşın sol yanına) ileri sürmüşlerdir (Topaloğlu, 1993: 229-230, İbn Ebi'd-Dünya, 2006: 98, 124). Bir nevi cehennemin canlı hareket ettirilebilen bir yapıda olduğunu söylemişlerdir.

İslam'da genel kabul cehennemin cansız bir mekân olduğu yönündedir (Topaloğlu, 1993: 229-230, İbn Ebi'd-Dünya, 2006: 98, 124). Böyle bir durumda cehennemin söz konusu nüshada neden bir ejderha şeklinde verildiği ciddi bir tartışma konusudur.

Bilindiği gibi Çin kökenli olan ve İslam sanatında sıklıkla karşımıza çıkan ejderha figürü Osmanlı sanatında önemli bir yere sahiptir.¹⁰ İki anlamda kullanılan bu figür hem gücün hem de kötülüğün sembolü olmuştur. Kumaştan, minyatüre, çiniden, mimariye birçok el sanatında karşımıza çıkan ejderha kullanıldığı yere göre sembolik ve ikonografik bakımdan değişim göstermektedir. Bazı objelerde egemenliğin, gücün bazılarının da ise kötülüğün sembolü olarak kendine yer bulmuştur (Ülkü, 1995: 133-139). Fakat Osmanlı minyatür sanatında özellikle dini konulu eserlerde ejderhaya genellikle olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Özellikle peygamberlerin mucizeleri veya yaşamı, ahiret yaşamı gibi tasvirlerde ejderhayı sıklıkla görmek mümkündür. Örneğin Hz. Âdem ve Havva'nın cennetten kovulma hikâyelerinde ejderha şeytanla işbirliği

¹⁰ Ejderhanın İslam sanatı özelde ise Selçuklu ve Osmanlı sanatındaki seyri için bkz.: Ülkü Candan (1995). *Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mahir Banu (1993). Osmanlı Saz Üslubu Resimlerinde Ejder İkonografisi, *'Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar' Gner İnal'a Armağan*, Ankara, s. 271-294, Öney Gönül (1969). Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri, *Belleten*, XXXIII/130, s. 171-193, Kuehn Sara (2011). *The Dragon in Medieval East Cristian and Islamic Art*, Boston:Brill.

içinde dolayısıyla cennetten çıkarılan bir varlık olarak gösterilmiştir.¹¹ Yine başta Hz. Muhammed olmak üzere çeşitli peygamber veya dini kişilerin ejderhayla olan mücadelesi, onu öldürmeleri sıklıkla işlenen konular arasında yer almıştır (Ülkü, 1995: 82-83, Çoruhlu, 2014: 48-49).¹² Fakat ejderha konumuzla yakın ilişkili olarak cehennem tasvirlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu tasvirlerde cehennemliklere işkence eden hayvanlar arasında yılan ve akrepler gösterilmiş, yer yer bu yılanlar ejderha olarak betimlenmiştir. Bunun başlıca nedeni ise cennetten kovulma olayında karşımıza çıkan ejderha-yılan ilişkisidir.

Kur'an'da yer alan bilgilere göre Hz. Âdem ve Havva yasak meyveyi yedikleri yani Allah'ın buyruğuna uymadıkları için cennetten çıkarılmışlardır. Fakat bu anlatı detayları barındırmadığı için İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren farklı kültür ve inançların etkisiyle zenginleşmiştir. Özellikle Hz. Âdem'e secde etmediği için cennetten kovulan şeytanın tekrar cennete nasıl girdiği üzerine değişik yorumlar yapılmıştır. Bununla ilgili olarak da şeytanın cennete tekrar girebilmek için tavus kuşu ve yılanı kandırdığı tezi ileri sürülmüştür. Birçok din bilgini şeytanın kilitli olan cennet kapısına geldiği zaman kapıdaki tavus kuşunu gördüğünü, onu içeri girme konusunda ikna ettiğini ve tavus kuşunun da girişi sağlamak için yılanı aracı olarak kullanması konusunda şeytanla anlaştığını ifade etmişlerdir. Şeytan cennete yılanın ağzında girmiş ve onun ağzı ile Havva ve Hz. Âdem'le konuşmuş, yasak meyveyi yemeleri konusunda her ikisini de ikna etmiştir. İnanışa göre bu olaydan sonra üçü de cennetten çıkarılmıştır. Bu anlatılara göre yılan cennette iken dört ayaklı bir ejderha olup, lanetlendikten sonra ayakları yok edilmiştir (Milstein, 1990: 9-11, Milstein, Na'ama Brosh, 1991: 26, Ateş, 1996: 54-55, Cemiloğlu, 2000: 129-131). Bu durum cehennem tasvirlerine de yansımıştır. Tasvirlerin bir bölümünde yılan bir bölümün de ise ejderhalar kullanılmıştır. Cehennemde işkence yapan hayvanlardan veya cehennem azaplarından biri olması bakımından ejderha-yılan önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısı ile cehennem ve ejderha arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Yani söz konusu yazma eserde cehennem uğursuz, lanetli ve şeytanla ilişkili olan bir hayvan şeklinde betimlenmiştir. Onun cennetten çıktıktan sonra ayaklarının yok edilmesi yani yılanı dönüştürülmesi ise eserdeki cehennem anlatısına uygun olarak göz önüne alınmamıştır. Çünkü esere göre cehennem dört ayaklı bir varlık olup, ağzından ateşler (cehennem ateşi) saçmaktadır. Bu anlatıya en uygun figür doğal olarak ejderhadır. Bazı dini eserlerde onun ağzından ateşler saçan su aygırı şeklinde olduğu söylene de bu hiçbir zaman görselleştirilmemiştir (Yazıcıoğlu Muhammed, 2005: 500-501). Yine bazı araştırmacılar Hz. Muhammed'in "*Maişetten dank, kâfirin kabirde azap görmesidir. Nefsim yed-i kudretinde olan Allahü Teâlâ'ya yemin ederim ki, kâfirin mezarındaki azabı, doksan dokuz ejderha ile dir. Ejderhanın ne olduğunu bilir misiniz? Her birinin doksan dokuz başı olan, doksan dokuz yilandır. Onu sokarlar, emerler ve üflerler. Kıyamete kadar böyle devam eder*" sözlerinden ve ejderhanın İslam inanışlarındaki olumsuz anlamlarından dolayı; nakkaşların cehennemi ejderha şeklinde vererek kendi bilinçaltılarının sürrealist bir yansıması yaptıklarını söylemişlerdir (Taş, 2015: 907-928).

Ejderha ile cehennem arasında bir ilişki sadece İslam sanatında veya inancında kurulmamıştır. Özellikle Avrupa resim sanatında Rönesans'a kadar üretilen çeşitli resimlerde cehennem ağzından cehennem veya Araf ateşlerinin çıktığı, garip görünüşlü Leviathan (Livyatan) denilen bir canavar şeklinde sunulmuştur.¹³ Eski ve yeni ahitte geçen bu varlık aslında gökyüzündeki bir yıldız olmasına rağmen çeşitli

¹¹ Kur'an'da yer alan bilgilere göre Hz. Âdem ve Havva yasak meyveyi yedikleri yani Allah'ın buyruğuna uymadıkları için cennetten çıkarılmışlardır. Fakat bu anlatı detayları barındırmadığı için İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren farklı kültür ve inançların etkisiyle zenginleşmiştir. Özellikle Hz. Âdem'e secde etmediği için cennetten kovulan şeytanın tekrar cennete nasıl girdiği üzerine değişik yorumlar yapılmıştır. Bununla ilgili olarak da şeytanın cennete tekrar girebilmek için tavus kuşu ve yılanı kandırdığı tezi ileri sürülmüştür. Birçok din bilgini şeytanın kilitli olan cennet kapısına geldiği zaman kapıdaki tavus kuşunu gördüğünü, onu içeri girme konusunda ikna ettiğini ve tavus kuşunun da girişi sağlamak için yılanı aracı olarak kullanması konusunda şeytanla anlaştığını ifade etmişlerdir. Şeytan cennete yılanın ağzında girmiş ve onun ağzı ile Havva ve Hz. Âdem'le konuşmuş, yasak meyveyi yemeleri konusunda her ikisini de ikna etmiştir. İnanışa göre bu olaydan sonra üçü de cennetten çıkarılmıştır. Bu anlatılara göre yılan cennette iken dört ayaklı bir ejderha olup, lanetlendikten sonra ayakları yok edilmiştir. Şeytan ve yılan ile ilgili yorumlar için bkz.: İsmet Cemiloğlu, 14. Yüzyıl Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000 s. 129-131, Rachel Milstein, Na'ama Brosh, Biblical Stories in Islamic Painting, Sabinsky Press, Tel Aviv, 1991, s. 26, Ali Osman Ateş, Kur'an ve Hadislerle Göre Şeytân, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 54-55, Milstein, Miniature Painting in Ottoman Baghdad, s. 9-11.

¹² İslam minyatür sanatında yer alan örnekleri için bkz. And Metin (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*, İstanbul: YKY. Ejderhanın bu olumsuz anlamlarının dışında özellikle tarikat sanatlarındaki olumlu göndermeleri için bkz.: Daneshvari Abbas (1994). The Iconography of The Dragon in The Saints of Islam, *Manifestations of Sainthood in Islam*, Ed. Grace Martin Smith, İstanbul: The Isis Press, s. 15-25.

¹³ Avrupa resim sanatında İsa'nın Araf'a ya da cehenneme inişi konusu sıkça işlenmiştir. Farklı coğrafya veya zamanlarda değişik biçimlerde yapılmış örneklerini gördüğümüz bu konudaki resimlerde cehennem ya da Araf dikkat çekicidir. Örneğin 10. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar kuzey Avrupa'da cehennem genellikle Leviathan denilen canavarın ağzı ya da boğazı olarak düşünülmüş ve kötü insanların ruhlarının burada hapsedildiğine ve türlü işkencelerle cezalandırıldığına inanılmıştır. Bilindiği gibi Leviathan Kenan mitolojisinde geçen bir çeşit deniz canavarı olup aslında timsah veya soyu tükenen bir canlı olması muhtemeldir. Bununla beraber Eski Ahit kitabının birçok metninde bu yaratığın tanımı ve bu yaratık ile yapılan mücadeleler verilmiştir (Yeşaya 27: 1) (Eyüp 41: 1-34). Yine Yeni Ahit kitabında ismi belirtilmemiş olsa da "Kadın ve Ejderha" öyküsü içerisinde (Vahiy 12: 3-18) ejderha şeklinde savaştan bir şeytan olarak verilmiştir. Araf'ın Leviathan şeklinde verildiği betimlemelerde, canavarın gövdesinden çok, içerisinde ruhların yer aldığı kısmı betimlenmiş ve bazı örneklerde ruhların hapsedildiğini anlatabilmek için ağız kısmına kilitlenen bir kapı imgesi eklenmiştir. İlk zamanlar tek başına betimlenen bu canavar imgesi, zamanla kaleye benzer bir mimari içerisinde, ağız kısmı yapının kapısı ile örtüşür bir biçimde betimlenmiştir. Hz. İsa'nın Araf'a veya cehennem inişi konusunun Avrupa'da ki tarihsel serüveni ve bu konu ile ilgili örnekler için bkz.: Russell Jeffrey Burton (1999). *Lucifer Ortaçağda Şeytan*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, Stokstad Marilyn (1999). *Art History*, New York: Harr N. Abrams, Inc., Publishers, Vol. Two, s. 533, Cömert

inançlarla birlikte kızıl bir ejderha olarak kabul görmüş ve şeytanla ilişkilendirilmiştir (Turner, 2004: 77-85). Bu durum bile hem İslam hem de Hıristiyan inancında ve dolayısı ile dini konulu resimlerde ejderhaya hemen hemen aynı anlamların yüklendiğini, ancak farklı resim anlayışlarından dolayı değişik ejderha biçimlerinde yapıldıkları göstermesi bakımından ilginçtir (Resim 3). Yine söz konusu tasvirin ve Hıristiyan ikonografisindeki “İsa’nın Cehennemi Ziyareti” veya “İsa’nın Araf’a İnişi” konularının benzerliği de başka bir dikkat çekici noktadır.

Resim 3: İsa’nın Araf’a İnişi, panel resmi, 13. yüzyıl, Jeume Serra (?-1389), Zaragoza, İspanya.

Sonuç

Ahval-i Kıyamet yazmasında yer alan “Hz. Muhammed’in Cehennemi Ziyareti” adlı minyatür, hem konusu hem de kullanılan figürler bakımından önem arz etmektedir. Söz konusu bu tasvir incelendiğinde özellikle cehennem figürü hem Osmanlı hem de İslam minyatür sanatındaki cehennem betimlemeleri ile örtüşmemektedir. Cehennem bu tasvirde ağzından ateşler saçan, meleklerin zincirlerle zapt ettiği bir ejderha olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysaki İslam ve Osmanlı minyatür sanatında cehennem genellikle İslam inancına ve literatürüne uygun bir biçimde içinde işkence gören cehennemliklerin, akrep, yılan, *Mâlik* ve *zebânî*lerin yer aldığı, ateşlerle dolu, karanlık bir mekân olarak betimlenmiştir. “Hz. Muhammed’in Cehennemi Ziyareti” adlı minyatürde ise bu genel şemaya uygun bir cehennem söz konusu değildir. Bunun başlıca nedeni ise tasvirin içinde yer aldığı *Ahval-i Kıyamet* yazmasındaki cehennem anlatısıdır. Eserde cehennem İslam inancındaki özelliklerinin dışında dört ayaklı, zincirlerle bağlı, garip bir yaratık şeklinde de tarif edilmiştir. Yine ejderhanın İslam inancındaki olumsuz anlamları göz önüne alındığında nakkaşların cehennemi ejderha olarak betimledikleri söylenebilir.

Söz konusu minyatürdeki ejderha biçimindeki cehennem ile Avrupa resim sanatında karşımıza çıkan Leviathan şeklindeki cehennem veya Araf tasvirlerinin benzerliği de dikkat çeken başka bir konudur. Bilindiği gibi Avrupa resim sanatında cehennem ya da Araf farklı devirlerde ve sanat akımlarında zengin görünümler sunacak biçimde farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Örneğin Ortaçağ Avrupası’nda ejderha şeklinde bir canavarı andıran Leviathan şeklindeki Araf veya cehennemle karşılaşmaktayız. Rönesans’la birlikte bu durum değişmiştir. Bu dönemde Leviathan’ın yerini içinde ateşlerin yandığı, cehennemliklerin işkence gördüğü, karanlık ve bol figürlü cehennem ve Araf tasvirlerine bırakmıştır. Fakat dikkat çeken nokta bir dönem de olsa Avrupa resim sanatında da ejderhayı anımsatan cehennem ya da Araf resimlerin varlığıdır. Bu örnekler ejderha gibi bazı temel figürlerin İslam ve Hıristiyan dinlerinde benzer anlamlar yüklendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bedrettin (1999). *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara: Ayraç Yayınevi, s. 141, Erdoğan Mürüvet (2009)., *Anastasis: Ortodoks Ve Batı İkonografisi’nde Betimleniş Biçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYNAKÇA

- AKAR, Zuhar (2002). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Bulunan İki Falnâme ve Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSU, Hüsamettin (2002). "Tercüme-i Cifr (Cefr) el- Câmî' Tasvirleri", *Yıldız Demiriz'e Armağan*, Haz. M. Baha Tanman, Uşun Tükel, İstanbul: Simurg Yayınları, s. 19-23.
- AND, Metin (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, İstanbul: YKY.
- AND, Metin (2014). *Osmanlı Tasvir Sanatları 1 Minyatür*, İstanbul: YKY.
- ATEŞ, Ali Osman (1996). *Kur'an ve Hadislere Göre Şeytân*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- BAĞCI, Serpil, vd. (2006) *Ottoman Painting*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- BAĞCI, Serpil. M. Farhad (2009). *Falnama The Book of Omens*, Washington: Smithsonian Institution.
- CEMİLOĞLU, İsmet (2000). *14. Yüzyıl Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CÖMERT, Bedrettin (1999). *Mitoloji ve İkonografi*, Ankara: Ayrac Yayınevi.
- ÇELİK, Ali (1995). *İslamın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- ÇORUHLU, Yaşar (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi (Proto-Türk Devrinden, M.S. 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme)*, Konya: Kömen Yayınları.
- DANESHVARİ, Abbas (1994). "The Iconography of The Dragon in The Saints of Islam", *Manifestations of Sainthood in Islam*, Ed. Grace Martin Smith, İstanbul: The Isis Presss, s. 15-25.
- DİLÇİN, Cem (1978). "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Ahval-i Kıyamet", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDOĞAN, Mürüvet (2009). *Anastasis: Ortodoks ve Batı İkonografisi'nde Betimleniş Biçimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERGÜN, Cemal (2006). *Kuran'ın Cennet ve Cehennem Anlayışlarının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HARMAN, Mürüvet (2012). "Başlangıcından 17. Yüzyıla Kadar İslam Minyatür Sanatında Bazı Cehennem Tasvirlerinin İkonografisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, s. 173-195.
- İBN EBİ'D-DÜNYA (2006). *Hadislerde: Cehennem*, Çev. Yusuf Özbek, İstanbul: Ocak Yayınları.
- İNAL, Güner (1995). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KUEHN, Sara (2011). *The Dragon in Medieval East Cristian and Islamic Art*, Boston: Brill.
- MAHİR, Banu (1993). "Osmanlı Saz Üslubu Resimlerinde Ejder İkonografisi" , *'Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar' Güner İnal'a Armağan*, Ankara, s. 271-294.
- MAHİR, Banu (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- MİLSTEİN, Rachel (1990). *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, California: Mazda Publishers.
- MİLSTEİN, Rachel, Na'ama Brosh (1991). *Biblical Stories in Islamic Painting*, Tel Aviv: Sabinsky Press.
- MİLSTEİN, Rachel, Karin Rührdanz, Barbara Schmitz (1999). *Stories of the Prophets Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazda Publishers.
- ÖNEY, Gönül (1969). "Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri", *Belleten*, XXXIII/130, s. 171-193.
- RUSSELL, Jeffrey Burton (1999). *Lucifer Ortaçağda Şeytan*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- RUSTOMJİ, Nerina (2009). *The Garden and The Fire Heaven and Hell in Islamic Culture*, New York: Columbia University Press.
- SALİH, Subhi (1987). *Ayet ve Hadislerle Cennet-Cehennem Ölümünden Sonra Diriliş*, Çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- SÉGUY, Marie-Rose (1977). *The Miraculous Journey of Mahomet Miraj Nameh*, New York: George Braziller.
- SEZER, Sennur (1998). *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- STOKSTAD, Marilyn (1999). *Art History*, Vol. Two, New York: Harr N.Abrams, Inc., Publishers.
- TANINDI, Zeren (1984). *Siyer-i Nebi İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TAŞ, Ela (2015). Gamze Öztürk, "Osmanlı Minyatürlerinde Sürrealist Yaklaşımlar (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, S. 10/2, s. 907-928.
- TOPALOĞLU, Bekir (1993). "Cehennem", *TDVİA*, C. 7, s. 227-233.
- TURNER, Alice K. (2004). *Cehennemin Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÜLKÜ, Candan (1995). *Ejderhanın Motif Olarak Gelişimi ve Osmanlı Sanatında Kullanımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler.
- YAMAN, Bahattin (2002). *Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri Tercüme-i Cifru-Cami ve Tasvirli Nüshaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAMAN, Bahattin (2007). "Ahval-i Kıyamet Yazmaları Resimlerinde Kıyamet Sonrası Hayat", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 2, s. 217-234.
- YAZICIOĞLU MUHAMMED (2005). *İzahlı Muhammediye*, Haz. Abdülkadir Akçiçek İstanbul: Kitabevi.
- YILDIZ, Osman (2002). *Orta Osmanlıca Dönemine Ait Bir Dil Yadıgârı Ahval-i Kıyamet, Giriş, İnceleme, Metin, Dizinler*, İstanbul: Şule Yayınları.